

Izabela Kulik-Izydorzycyk

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://orcid.org/0009-0002-4963-9764>

Osobliwość terminu $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w teologii św. Jana

Może zaskakiwać fakt, że przedmiotem niniejszego artykułu jest tylko jedno słowo, mianowicie $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ – jednorodzony. Termin ten występuje w Biblii dość rzadko, w sumie siedemnaście razy. W grece pozabiblijnej oraz w większości przypadków w Piśmie Świętym nie posiada jakiegoś szczególnego znaczenia. Został jednak świadomie wybrany i poddany w niniejszym opracowaniu analizie ze względu na swoje znaczenie w Ewangelii Jana i jego pierwszym liście¹. Nie spotkamy go bowiem w pozostałych pismach Janowych. Celem naszych badań jest więc ukazanie zasadniczej roli, jaką odgrywa $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w tych dwóch dziełach św. Jana. Wspomniany termin pojawia się w nich wyłącznie w odniesieniu do Jezusa – wcielonego Syna Bożego, będącego w wyjątkowej re-

1 Przedmiotem naszych dociekań nie jest autorstwo poszczególnych pism Janowych. Zagadnienie to można przestudiować (nawet pobieżnie), czytając wstęp do poszczególnych pism w różnych przekładach Biblii. Większość współczesnych komentatorów poruszających kwestię datowania i autorstwa pism Janowych zgadza się, że autor Pierwszego Listu nie jest tożsamy z autorem Ewangelii (np. por. R. Schnackenburg, *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 2002, s. 34 (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament). Niemniej są także i tacy, którzy opowiadają się za tym samym autorem (por. np. H. J. Klauck, *Der Erste Johannesbrief*, Zürich 1991, s. 45 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 23.1); R. E. Brown, *Que sait-on du Nouveau Testament?*, Paris 2003, s. 433). W naszych badaniach stosujemy dla ułatwienia analizy tekstu uproszczenie, nazywając autora Czwartej Ewangelii oraz Pierwszego Listu Janem.

lacji ze swoim Ojcem². Nasze studium rozpoczniemy od prezentacji $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w perspektywie biblijnej, z uwzględnieniem jego semantyki w świecie greckim, następnie zwrócimy uwagę na rozróżnienie między synostwem Bożym Jezusa a dziećmi Bożymi, z kolei przejdziemy do czwartej Ewangelii oraz Pierwszego Listu św. Jana, koncentrując się na roli, jaką odgrywa $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w teologicznej refleksji św. Jana. Wówczas otrzymamy też odpowiedź, dlaczego wybraliśmy ten termin jako przewodni motyw naszych dociekań.

Kontekst przymiotnika $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w Starym i Nowym Testamencie

Słownik greki starożytnej pod hasłem $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ podaje informację, że jego znaczenie łączy się etymologicznie z czasownikiem $\gamma\acute{\iota}\nu\nu\omicron\mu\alpha\iota$: być zrodzonym, narodzić się, oraz przymiotnikiem $\mu\acute{\omicron}\nu\omicron\varsigma$: jeden, sam. $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ może wskazywać zatem na jedyne dziecko rodziców³, jak również identyfikować kogoś tej samej krwi ($\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ αἷμα)⁴. Warto dodać, że $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ w starożytnych

2 Istnieją dwa szczególne opracowania dotyczące $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$: M. Morgen, *Le (Fils) monogènes dans les écrits johannique: Évolution des traditions et élaboration rédactionnelle*, „New Testament Studies” 53 (2007), s. 165–183 oraz P. Hofrichter, *Nicht aus Blut sondern monogenen aus Gott geboren. Textkritische, dogmengeschichtliche und exegetische Untersuchung zu Joh 1, 13–14*, Würzburg 1978 (Forschung zur Bibel, 31). Na uwagę zasługuje przede wszystkim wymieniony artykuł. Ukazuje bowiem znaczeniową ewolucję interesującego nas terminu i zaświadcza, że $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ jest owocem poszukiwań adekwatnego określenia wyrażającego tajemnicę Bożej miłości względem człowieka. Poza tym treści dotyczące $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ można napotkać w komentarzach do Ewangelii Jana oraz Pierwszego Listu św. Jana. Stąd też badając przymiotnik $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$, zostały wykorzystane w prezentowanym artykule przede wszystkim publikacje zawarte w naukowych seriach egzegetycznych, poświęconych pismom Janowym: *Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament*, Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament, *Sacra Pagina* i *Backer Exegetical Commentary on New Testament*. Pomocą okazały się także polskie przekłady i komentarze do NT: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. A. Tronina, A. Paciorek, Lublin 2000; *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2005; *Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 tomach. Wstęp, przekład, komentarz*, red. E. Dąbrowski, F. Gryglewicz, t. 4, Poznań–Warszawa 1975.

3 W tym właśnie znaczeniu przymiotnik $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$ został użyty m.in. przez Hezjoda na określenie Hekate (*Teogonia*, 427) jako jedynej córki Persesa i Asterii, którą sam Zeus darzył szczególnym uznaniem; a także przez Herodota, opisującego tym przymiotnikiem syna pierwszego króla Egiptu – Manerosa (*Dzieje*, 2. 79. 3). Por. J. A. Fitzmyer, $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, t. 2, hrsg. von H. Balz, G. Schneider, Stuttgart–Berlin–Köln, s. 1081, nr 2.

4 $\mu\nu\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\eta\varsigma$, [w:] *Greek-English Lexicon*, The seventh edition of *Liddell and Scott’s Greek-English Lexicon*, Oxford 2000, s. 518.

tekstach pozabiblijnych opisuje także jednorodzonego w sensie „zrodzonego w pojedynkę”, czyli bez brata lub siostry⁵. Jednocześnie μονογενής łączy się z rzeczownikiem γένος (rodzaj, ród, rodzina), stąd też tłumaczy się go jako: jedyny, jednorodny pod względem pochodzenia, stanowiący jedność⁶.

Odnośnie do autorów natchnionych trzeba mieć na uwadze, że nie wszyscy stosują μονογενής w identycznym kontekście. Również nie wszyscy spośród nich rozumieją to słowo jednakowo. Poza tym poszczególne ich księgi powstawały w określonych warunkach geograficzno-kulturowo-czasowych. Nadto każdy autor posiadał własny zbiór skojarzeń wyjaśniających poszczególne wyrazy. Dlatego też prześledzimy znaczenie μονογενής w perspektywie całego Piśma Świętego. W Septuagincie μονογενής stanowi translację hebrajskiego טַיִף oznaczającego: jedyny, jeden, pojedynczy. Tego typu znaczenie dostrzegamy jedynie w czterech na dziesięć przypadków: Sdz 11, 34; Ps 22, 21; 25, 16; 35, 17⁷. Częściej טַיִף tłumaczone jest poprzez przymiotnik ἀγαπητός – umiłowany. Tym samym ἀγαπητός uzyskuje szczególny sens, podkreśla bowiem, iż jedyne dziecko jest najdroższe dla swoich rodziców⁸. Tego typu znaczenie spotykamy w przypadku Izaaka (Rdz 22, 2. 12. 16)⁹ – jedyne syna Abrahama i Sary. Wprawdzie Abraham spłodził jeszcze Izmaela narodzonego z niewolnicy Hagar, jednak to Izaak był tym długo oczekiwanym i jednocześnie umiłowanym synem. Hebrajskie טַיִף, oddane w LXX przez ἀγαπητός, zawiera więc w sobie pewien ładunek emocjonalny. Można zatem wysnuć wnioski, że טַיִף niesie ze sobą szerszy przekaz niż μονογενής, skoro LXX w niektórych przypadkach oddaje je także jako μονογενής.

5 Por. F. Büchsel, μονογενής, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 4, eds. G. Kittel, G. Friedrich, G. W. Bromiley, Grand Rapids 1967, s. 738.

6 Por. K. Romaniuk, A. Jankowski, L. Stachowiak, *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1975, s. 209.

7 Sdz 11, 34: καὶ ἦλθεν Ἰεφθαε εἰς Μασσηφα εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ καὶ ἰδοὺ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ ἐξεπορεύετο εἰς ὑπάντησιν ἐν τυμπάνοις καὶ χοροῖς καὶ ἦν αὕτη μονογενής οὐκ ἦν αὐτῷ ἕτερος υἱὸς ἢ θυγάτηρ.

Ps 22 (21), 21: ῥῦσαι ἀπὸ ῥομφαίας τὴν ψυχὴν μου καὶ ἐκ χειρὸς κυνὸς τὴν μονογενὴ μου.

Ps 25 (24), 16: ἐπίβλεψον ἐπ’ ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με ὅτι μονογενής καὶ πτωχὸς εἰμι ἐγώ.

Ps 35 (34), 17: κύριε πότε ἐπόψη ἀποκατάστησον τὴν ψυχὴν μου ἀπὸ τῆς κακουργίας αὐτῶν ἀπὸ λεόντων τὴν μονογενὴ μου.

8 Por. F. Büchsel, μονογενής, *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 4, dz. cyt., s. 738.

9 Rdz 22, 2: καὶ εἶπεν λαβὲ τὸν υἱόν σου τὸν ἀγαπητόν ὃν ἠγάπησας τὸν Ἰσαακ καὶ πορεύθητι εἰς τὴν γῆν τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνένεγκον αὐτὸν ἐκεῖ εἰς ὀλοκάρπωσιν ἐφ’ ἔν τῶν ὁρέων ὧν ἂν σοι εἴπω.

Rdz 22, 12: καὶ εἶπεν μὴ ἐπιβάλῃς τὴν χεῖρά σου ἐπὶ τὸ παιδάριον μηδὲ ποιήσης αὐτῷ μηδὲν νῦν γὰρ ἔγνω ὅτι φοβῆ τὸν θεὸν σὺ καὶ οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι’ ἐμέ.,

Rdz 22, 16: λέγων κατ’ ἐμαυτοῦ ὥμοσα λέγει κύριος οὐ εἶνεκεν ἐποίησας τὸ ῥῆμα τοῦτο καὶ οὐκ ἐφείσω τοῦ υἱοῦ σου τοῦ ἀγαπητοῦ δι’ ἐμέ.,

Jak już zaznaczyliśmy, μονογενής występuje w Piśmie Świętym w sumie 17 razy, z czego w LXX jedynie 8 razy (w tym 4 razy jako tłumaczenie hebrajskiego יְהוּדָה):

- ♦ w Sdz 11, 34 opisuje jedyne dziecko ojca;
- ♦ w Tb 3, 15; 6, 11; 8, 17 również określa jedyne dziecko;
- ♦ w Ps 22(21), 21 odnosi się do życia jako jedyne w swoim rodzaju dobra człowieka (τὴν ψυχὴν μου [...] τὴν μονογενῆ μου);
- ♦ w Ps 25(24), 16 dotyczy człowieka jako samotnego na świecie (bez rodzeństwa czy rodziny);
- ♦ w Ps 35(34), 17 znów wskazuje na życie człowieka jako jedyne w swoim rodzaju dobro (τὴν ψυχὴν μου [...] τὴν μονογενῆ μου);
- ♦ w Mdr 7, 22 pojawia się w kontekście Mądrości posiadającej ducha rozumnego, świętego, jedyne.

Tłumacze LXX, stosując μονογενής, podkreślają zatem jedyność, wyjątkowość, unikatowość czegoś, co stanowi jedyne w swoim rodzaju „bogactwo”.

Z kolei w Nowym Testamencie przymiotnik μονογενής można odnaleźć u Łukasza, gdy opisuje jedyne dziecko swoich rodziców w: 7, 12 (syn matki, która była wdową); 8, 42 (córka Jaira); 9, 38 (chłopiec chory na epilepsję), oraz w Liście do Hebrajczyków 11, 17, gdzie w przeciwieństwie do LXX określa się Izaaka jako jedyne i upragnione go syna Abrahama i Sary¹⁰. Oczywiście przymiotnik μονογενής odnajdujemy także w tych szczególnych miejscach, które, jak zaznaczyliśmy, stanowić będą rdzeń naszych rozważań: J 1, 14, 18; 3, 16, 18 oraz 1 J 4, 9¹¹. To właśnie w nich μονογενής ma szczególnie intensywny wy-

¹⁰ Przypomnijmy, że LXX określa Izaaka ἀγαπητός (por. Rdz 22, 2. 12. 16).

Łk 7, 12: ὡς δὲ ἤγγισεν τῇ πόλει τῆς πόλεως, καὶ ἰδοὺ ἐξεκομίζετο τεθνηκὼς μονογενὴς υἱὸς τῆ μητρὶ αὐτοῦ καὶ αὐτὴ ἦν χήρα, καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἱκανὸς ἦν σὺν αὐτῇ.

Łk 8, 42: ὅτι θυγάτηρ μονογενὴς ἦν αὐτῷ ὡς ἑτῶν δώδεκα καὶ αὐτὴ ἀπέθνησκειν. Ἐν δὲ τῷ ὑπάγειν αὐτὸν οἱ ὄχλοι συνέπιγον αὐτόν.

Łk 9, 38: καὶ ἰδοὺ ἀνὴρ ἀπὸ τοῦ ὄχλου ἐβόησεν λέγων· διδάσκαλε, δέομαί σου ἐπιβλέψαι ἐπὶ τὸν υἱόν μου, ὅτι μονογενὴς μοί ἐστιν.

Hbr 11, 17: Πίστει προσενήνοχεν Ἀβραάμ τὸν Ἰσαὰκ πειραζόμενος καὶ τὸν μονογενῆ προσέφερεν, ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος.

¹¹ J 1, 14: Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἔθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας.

J 1, 18: Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· μονογενὴς θεὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο.

J 3, 16: οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται ἀλλ' ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον.

J 3, 18: ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ κρίνεται· ὁ δὲ μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται, ὅτι μὴ πεπίστευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ θεοῦ.

1 J 4, 9: ἐν τούτῳ ἐφανερώθη ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ ἐν ἡμῖν, ὅτι τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἀπέσταλκεν ὁ θεὸς εἰς τὸν κόσμον ἵνα ζήσωμεν δι' αὐτοῦ.

dźwięk emocjonalny, którego nie zauważa się w przytoczonych fragmentach LXX i Nowego Testamentu, ponieważ odnoszą się do innego, jedynie ludzkiego poziomu. Natomiast Jezus jest ukazany w J 1, 14. 18; 3, 16. 18 oraz 1 J 4, 9 jako jedyny, umiłowany Syn Boży posiadający, jak już stwierdziliśmy, wyjątkową i nie do powtórzenia relację z Bogiem Ojcem. W tym miejscu trzeba także podkreślić, że synoptycy używają odnośnie do Jezusa jako Syna Bożego także przymiotnika ἀγαπητός. Dzieje się tak w kontekście Jego chrztu (Mk 1, 11; Mt 3, 17; Łk 3, 22) oraz przemienienia na górze Tabor (Mk 9, 7; Mt 17, 5). Tym samym akcentują, że Jezus jest umiłowanym, najdroższym Synem Boga¹². Przymiotnik ἀγαπητός w swoim znaczeniu „umiłowany w szczególny sposób”, jakie przyjmuje w odniesieniu do Jezusa, ma już inny wydźwięk w listach Pawłowych, Piotrowych i Janowych. Stosując ἀγαπητός, apostołowie zwracają się do wierzących w Chrystusa, zgromadzonych w eklezjalnych wspólnotach (Rz 1, 7; 1 Kor 4, 14; 2 Kor 7, 1; Flp 2, 12; 1 P 2, 11; 4, 12; 2 P 3, 1; 3, 8; 1 J 2, 7; 3, 2 itd.). Wierni, do których kierują swoje słowa, są ich umiłowanymi dziećmi w wierze. Jednak wydźwięk tego przymiotnika jest zgoła inny (kolektywny, nie jednostkowy) niż ten określający Jezusa, nazwanego przez Ojca: ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός (Mk 1, 11, także 2 P 1, 17).

Podsumowując, można zauważyć, że w NT zarówno μονογενής, jak i ἀγαπητός są naznaczone emocjonalnie, jednakże każdy z nich podkreśla inną rzeczywistość. Podczas gdy ἀγαπητός sugeruje w sposób szczególny umiłowanie, podkreśla ważność i fakt bycia cennym dla, to z kolei μονογενής uwydatnia wyjątkowość, bycie jedynym w swoim rodzaju, unikatowym na tle innych.

Mονογενής jako dookreślenie chrystologicznego tytułu Syn Boży

Analizując zastosowane w Biblii określenia dotyczące Jezusa jako jedynego i zarazem w sposób szczególny umiłowanego Syna Bożego, można stwierdzić, że jedynie Jan wyraźnie rozróżnia synostwo Jezusa od usynowienia człowieka przez Boga. Autor czyni to już na poziomie semantycznym. Otóż prezentując

12 Por. F. Büchsel, μονογενής, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 4, dz. cyt., s. 739. Warto też odnotować, że LXX w Jr 38 (31), 20 używa również ἀγαπητός na określenie Efraima jako ukochanego syna (aczkolwiek nie jedynego). Jednak zastępuje tym określeniem hebrajskie יְחִידָא, które ma raczej wydźwięk: „drogi, o szczególnym znaczeniu”.

Jezusa jako Syna Boga, zawsze stosuje wyrażenie \acute{o} $\nu\acute{i}\acute{o}\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ (J 1, 34. 49; 10, 26; 11, 4. 27; 20, 31; 1 J 3, 8; 4, 15; 5, 5. 20). Z kolei chcąc zaznaczyć synostwo Boże człowieka, Jan używa syntagmy $\tau\acute{\epsilon}\kappa\upsilon\alpha$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ (w liczbie mnogiej – dzieci Boga: J 1, 12; 1J 3, 1. 2; 5, 2). Posługując się dwoma różnymi wyrazami: $\nu\acute{i}\acute{o}\varsigma$ i $\tau\acute{\epsilon}\kappa\upsilon\alpha$, autor dokonuje rozróżnienia pomiędzy Jezusem-Synem Bożym a człowiekiem, który również jest nazwany dzieckiem Bożym, jednakże w innym, szerszym sensie. Tak konsekwentnie uchwyconej różnicy nie zauważa się u synoptyków czy nawet u Pawła. Lektor, czytając Jana, intuicyjnie wyczuwa, że relacja Bóg Ojciec–człowiek nie jest taka sama jak więź istniejąca pomiędzy Ojcem a Jezusem.

Warto też zwrócić uwagę na fakt, że synoptycy i Paweł, przedstawiając relację Bóg–człowiek, stosują określenie $\nu\acute{i}\omicron\iota$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ – synowie Boga (por. np. Mt 5, 9; Ga 3, 26). Z kolei gdy opisują Jezusa jako Syna Bożego, przytaczają $\nu\acute{i}\acute{o}\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ – Syn Boga (por. Mt 4, 6; 16, 16; Mk 3, 11; Łk 4, 3; 22, 70)¹³. Zauważamy, iż synoptycy i Paweł zawsze używają rodzajnika przed genetivem, ukazując Jezusa jako Syna Bożego¹⁴, i jednocześnie pomijają go przed genetivem, gdy odwołują się do relacji ojcowsko-synowskiej istniejącej między Bogiem Ojcem a człowiekiem. Zapewne chcą właśnie w taki sposób wyrazić indywidualny i jedyny w swoim rodzaju charakter relacji Ojciec–Syn w stosunku do Jezusa. Tego typu różnicę można jednak łatwo przeoczyć. Natomiast inaczej jest u Jana, który, rezerwując przymiotnik $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\acute{\eta}\varsigma$ jedynie w odniesieniu do Jezusa – Bożego Syna, podkreśla, jak już wiemy, w sposób wyraźny Jego jedyność, niepowtarzalność, szczególne umiłowanie przez Ojca i nieporównywalność z innymi dziećmi¹⁵. Aby potwierdzić ten wniosek, przyjrzyjmy się teraz wszystkim fragmentom Jana traktującym o $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\acute{\eta}\varsigma$ (J 1, 14. 18; 3, 16. 18 oraz 1 J 4, 9).

Movoyενής w czwartej Ewangelii oraz w Pierwszym Liście św. Jana

Naszą prezentację wymienionego w podtytule pojęcia zaczniemy od prologu, który zaledwie w osiemnastu wersetach przekazuje wszystkie zasadnicze te-

13 W obu tych przypadkach mamy do czynienia z *genetivus subiectivus*. Por. *Elementy składniowe biblijnego języka greckiego*, red. H. Witczyk, oprac. A. Paciorek, Kielce 2001, s. 26 (Studia Biblica, 2).

14 Jedyny w tym względzie wyjątek spotykamy u synoptyków w Łk 1, 35, gdzie czytamy w odniesieniu do Jezusa: $\nu\acute{i}\acute{o}\varsigma$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ /.

15 Por. F. Büchsel, $\mu\omicron\nu\omicron\gamma\epsilon\nu\acute{\eta}\varsigma$, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 4, dz. cyt., s. 738.

maty Ewangelii Jana. Jednym z nich jest relacja Ojciec–Syn wyrażona poprzez μονογενής: Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας (J 1, 14). Werset 14 stanowi centrum całego prologu. Mając na uwadze nasze zagadnienie, koncentrujemy się na drugiej części w. 14 stwierdzającego: ἐθεασάμεθα¹⁶ τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός. Wyrażenie παρὰ πατρός można odnieść do chwały, wówczas tekst w całości brzmiałby: „Widzieliśmy Jego chwałę, chwałę [pochodzącą] od Ojca, [którą posiada] jako jedyny w swoim rodzaju [czyli Jednorodzony]”. Jest jeszcze inna możliwość odczytania tego samego tekstu. Wyrażenie παρὰ πατρός można połączyć z terminem μονογενοῦς¹⁷. Wówczas czytalibyśmy: „Widzieliśmy Jego chwałę, chwałę, jaką [ma] Jednorodzony [pochodzący] od Ojca”. Ta druga wersja jest bardziej uprzywilejowana. Ukazuje źródło i boskie pochodzenie Jezusa¹⁸. Logos jest Jednorodzonym Synem pochodzącym od Ojca¹⁹. Jako Jednorodzony jest również Jego jedynym Objawicielem i chwałą²⁰, czyli obecnością Boga wśród swojego ludu. Chwała Boża, jak czytamy dalej w w. 14, objawia się w Jezusie jako pełnia łaski i prawdy (πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας). Przymiotnik πλήρης („pełen”) jest rodzaju męskiego. Należałoby go odnieść do Logosu, czyli do początku wersetu. Wówczas jednak cała konstrukcja zdania byłaby zakłócona²¹. Lepiej zatem nadać temu przymiotnikowi walor pełni, jak to ma miejsce także w innych przypadkach w języku hellenistycznym²². Łaska (χάρις)²³ wskazuje w No-

16 Rodzi się pytanie, do kogo odnosi się „my”. W narracji Janowej „my” w ustach Jezusa wskazuje na wspólnotę wierzących obejmującą także Jego uczniów (por. J 1, 16; 3, 11; 4, 22; 9, 4; 20, 2; 21, 24). Ta właśnie wspólnota jest podmiotem czasownika θεάομαι – „widzieć”, „patrzeć ze zdziwieniem”, „kontemplować”, „podziwiać, rozpoznawać” (por. J 1, 32. 38; 4, 35; 6, 5; 11, 45). Jan podkreśla zatem jej oraz swoje doświadczenie duchowe w spotkaniu z Jezusem. Por. S. Grasso, *Il Vangelo di Giovanni. Commento esegetico e teologico*, Roma 2008, s. 56.

17 Por. U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni. Passi scelti*, Roma 1988, s. 39.

18 U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni...*, dz. cyt., s. 39.

19 W J 1, 14 Bóg zostaje po raz pierwszy nazwany Ojcem. W sumie termin πατήρ pojawi się w niej 114 razy (u Mt 45 razy; Mk – 4 razy; Łk – 17 razy). Czwarta Ewangelia została napisana najpóźniej, widać więc, że tożsamość Boga jako Ojca jest w niej najbardziej podkreślona i stanowi owoc refleksji nad całym ewangelicznym orędziem. Por. S. Grasso, *Il Vangelo di Giovanni...*, dz. cyt., s. 57.

20 Ewangelia Świętego Jana, tłum. i wstęp A. Paciork, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Lublin 2000, s. 57.

21 Por. U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni...*, dz. cyt., s. 39.

22 U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni...*, dz. cyt., s. 39.

23 Termin „łaska” występuje w Ewangelii Janowej jedynie w prologu (dwa razy – J 1, 16. 17), natomiast „prawda” pojawia się bardzo często (25 razy). Tradycja synoptyczna nie posługuje się terminem ἀλήθεια w odniesieniu do Jezusa. Być może, że za χάρις oraz ἀλήθεια kryje się hebrajskie podwójne określenie, תְּשׁוּבָה וְחַסֵּד (por. Wj 34, 6; Ps 25 (24), 10; 86 (85), 15; Prz 20, 28. חַסֵּד, opisuje życzliwość, łagodność, miłość wynikającą z przymierza, natomiast תְּשׁוּבָה wyraża pewność, stabilność, ufność, wierność obietnicom. Obydwa odnoszą się do Boga. Por. S. Grasso, *Il Vangelo di Giovanni...*, dz. cyt., s. 57.

wym Testamencie ogólnie na dobroć, życzliwość, natomiast ἀλήθεια w języku Janowym nie oznacza prawdy abstrakcyjnej, lecz ma znaczenie objawienia, które przyniósł Jezus. Wyrażenie „pełnia łaski i prawdy” podkreśla, że w Jezusie konkretyzuje się cała Boża życzliwość oraz całe objawienie dotyczące Ojca. Jezusa łączy więc z Ojcem unikalna, personalna relacja²⁴. Takiej więzi w odniesieniu do Boga nie posiada żaden człowiek.

Wyjątkowość Jezusa jako jedynego, wcielonego Syna Bożego akcentuje kolejny fragment z prologu, mianowicie w. 18: Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· μονογενὴς θεὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς ἐκεῖνος ἐξηγήσατο. Zgodnie z wiarą biblijną Bóg jest niewidzialny, niedostępny, święty (niedotykalny). Niemożliwość zobaczenia Boga jest podkreślona także wewnątrz Ewangelii Janowej (por. 5, 37; 6, 46; 7, 28) i ma na celu podkreślenie misji Jezusa, polegającej na objawianiu Ojca, jak zaznaczyliśmy to już w w. 14. Tylko Jezus Go widział (por. J 6, 46). Kto widzi Jezusa, zobaczył Ojca (por. J 14, 9). Czasownik ὀράω (widzieć) należy do słownictwa wiary. Jednorodzony Bóg (μονογενὴς θεός²⁵) wychodzi naprzeciw ludziom, aby mogli poznać Boga. Sam Jezus to dosłownie „będący w kierunku łona (piersi) Ojca”. Przyimek εἰς podkreśla ruch, natomiast rzeczownik κόλπος oznacza łono, pierś. Obraz ten jest zaczerpnięty z życia małżeńskiego i rodzinnego (por. Rdz 16, 5; Pwt 13, 7; 28, 54. 56). Akcentuje zatem intymną miłość pomiędzy Ojcem i Synem. Intymność ta jest umieszczona w kontekście objawienia danego ludziom. Syn objawia Ojca w Jego Boskiej intymności, zupełnie niedostępnej dla ludzi²⁶. Syn objaśnia, daje „egzegezę” Ojca, to znaczy tłumaczy, wyjaśnia, kim jest Ojciec²⁷. Czasownik ἐξηγέομαι oznacza bowiem: objaśniać, wytłumaczyć, wyłożyć. Od niego pochodzi ἐξήγησις – objaśnienie, egzegeza, wytłumaczenie. Jezus staje się narracją, czyli opisem Ojca²⁸. Objawia Go poprzez swoje słowo, życie i przede wszystkim sam jest objawieniem, wyrazem, wypowiedzią Ojca²⁹. Dokonuje się to dzięki Jego więzi z Bogiem wyrażonej przez μονογενής.

Analizowany przez nas termin pojawia się także w J 3, 16. 18: Οὕτως γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν Υἱὸν τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται ἀλλ' ἔχη ζωὴν αἰώνιον (w. 16) ὁ πιστεύων εἰς

24 Por. J. A. Fitzmyer, μονογενής, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, t. 2, dz. cyt., s. 1082, nr 5.

25 Niektóre wersje podają „Jednorodzony Syn Boży”, jednak kodeksy Watykański (B), Synajski (S) oraz P⁶⁶ (przełom II i III w.) przemawiają za wersją „Jednorodzony Bóg”, która stanowi *lectio difficilior*. Por. U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni...*, dz. cyt., s. 41.

26 Por. U. Vanni, *Vangelo secondo Giovanni...*, dz. cyt., s. 42.

27 Por. M. Uglorz, *Obecność Boga w chrystologicznej refleksji ewangelisty Jana*, Warszawa 1988, s. 61.

28 Por. S. Grasso *Il Vangelo di Giovanni...*, dz. cyt., s. 62.

29 Por. M. Bednarz, *Pisma św. Jana*, Tarnów 2004, s. 101.

αὐτὸν οὐ κρίνεται· ὁ «δὲ» μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται, ὅτι μὴ πεπίστευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ (w. 18). Przytoczone teksty dostrzegamy w kontekście dialogu Jezusa z Nikodemem. Począwszy od w. 10, aż do końca tej perykopy (w. 21) Nikodem pozostaje jedynie słuchaczem. Interesujący nas przymiotnik μονογενής odnajdujemy w wersach 16 i 18 w ramach miłości Boga do świata (w. 16) oraz wiary w Jezusa – Jednorodzonego Syna Bożego (w. 18). Prawda, że Bóg kocha świat, znajduje swój wyraz w pierwszej części Ewangelii Jana. W drugiej, rozpoczynającej się od J 13, będzie mowa tylko o miłości Ojca do uczniów (por. 13, 1. 34; 14, 21; 15, 9. 10. 12; 17, 23). W naszym tekście świat oznacza wszystkich ludzi, czyli całą *humanitas*, łącznie z tymi, którzy są w opozycji względem Boga. Κόσμος obejmuje zatem ludzkość potrzebującą zbawienia, znajdującą się w sytuacji zagrożenia³⁰. Tekst nie sugeruje żadnej wzajemności ze strony świata, stanowi natomiast dowód, że miłość Boga jest darmowa i determinuje Jego czyny³¹. Czasownik δίδωμι podkreśla zaś aspekt daru, który streszcza w sobie całą misję Jednorodzonego Syna, Jego słowa, czyny, ewangelizację, wydarzenia paschalne, wywyższenie. Δίδωμι jest zatem szerszy, pojemniejszy niż παραδίδωμι – „wydać”, które w stronie biernej odnosi się do męki Jezusa (np. Mt 17, 22; 20, 18; Mk 9, 31; Łk 18, 32; Rz 8, 32)³². Całe życie Jednorodzonego Syna Bożego jest więc odkupieńczym darem dla wszystkich ludzi. W tym kontekście μονογενής wyraźnie sygnalizuje jedność woli Ojca oraz Syna zakotwiczonej w Ich miłości³³.

Jan w w. 18 zaznacza, że wiara w Jednorodzonego gwarantuje wolność od skazującego sądu (ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ κρίνεται). Czasownik κρίνω należy do słownictwa prawniczego. W Biblii opisuje sąd na końcu czasów. Życie wieczne i sąd nie dotyczą jedynie końca tego eonu. Realizują się obecnie. Wierzyć w Jednorodzonego Syna oznacza mieć życie natychmiast (J 3, 36; 5, 24; 6, 47)³⁴. I odwrotnie: wraz z odmową wiary człowiek przeznacza sam siebie na definitywną śmierć, biblijnie ujętą w czasowniku „być sądzonym” (ὁ δὲ μὴ

30 Por. X. Léon-Dufour, *Lettura dell' Evangelo secondo Giovanni*, capitoli 1–4, San Paolo–Milano 1992, s. 411.

31 Por. m.in. G.W. Barker, 1, 2, 3 *John*, [w:] *Expositor's Bible Commentary*, t. 12: *Hebrews through Revelation*, eds. F.E. Gaebelin, Grand Rapids 1981, s. 342; I.H. Marshall, *The Epistles of John*, Grand Rapids 1978, reprinted 1982, s. 213 (The New International Commentary on The New Testament); D.K. Rensberger, 1 *John*, 2 *John*, 3 *John*, Nashville 1997, s. 117 (Abingdon New Testament Commentaries); J.R.W. Stott, *The Letters of John: An Introduction and Commentary*, Michigan 1989, s. 163 (Tyndale New Testament Commentaries, 19); J. Painter, 1, 2, and 3 *John*, Collegeville 2002, s. 279 (Sacra Pagina Series, 18).

32 Por. X. Léon-Dufour, *Lettura dell' Evangelo secondo Giovanni*, dz. cyt., s. 411–412.

33 Por. E. Schweizer, υἱός, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 8, eds. G. Kittel, G. Friedrich, G.W. Bromiley, Grand Rapids 1967 s. 387.

34 Por. X. Léon-Dufour, *Lettura dell' Evangelo secondo Giovanni*, dz. cyt., s. 413–414.

πιστεύων ἤδη κέκριται). Sąd łączy się zatem z rozdzieleniem. Ludzie w zależności od postawy wobec Jednorodzonego umieszczają się w sposób natychmiastowy w dwóch przeciwstawnych sytuacjach³⁵. Sąd jest więc rzeczywistością aktualną. Charakterystyką janową jest umieszczenie Jednorodzonego Syna Bożego w samym centrum dziejów ludzkich. Chrystus nie musi oczekiwać końca świata i paruzji, aby przeprowadzić sąd, ale, jak podkreśliśmy, dokonuje się on już teraz. Sąd antycypowany nie wyklucza jednak sądu ostatecznego, który będzie przede wszystkim ukazaniem tajemników ludzkiego serca, a nie jedynie wydawaniem wyroków³⁶. *Movoyeνης* jawi się więc w tym tekście jako punkt odniesienia, kryterium wiary i niewiary oraz związanych z nimi skutków. Jest to znów rezultat więzi Ojca z Jednorodzonym Synem.

Ostatnim z tekstów Janowych dotyczących *movoyeνης* jest 1 J 4, 9: ἐν τούτῳ ἐφανερώθη ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐν ἡμῖν, ὅτι τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν *movoyeνη* ἀπέσταλκεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν κόσμον ἵνα ζήσωμεν δι' αὐτοῦ. Tekst ten jest zbieżny z J 3, 16, który już został poddany analizie. Ukazuje ponownie miłość Bożą objawiającą się w posłaniu Jednorodzonego na świat. Także w tym fragmencie *κόσμος* ma wymiar globalny, czyli obejmuje wszystkich ludzi, także wrogów Boga. Również cel posłania jest identyczny, chociaż wyrażony innymi słowami: ἵνα ζήσωμεν δι' αὐτοῦ (J 3, 16: ἀλλ' ἔχη ζῶην αἰώνιον). Chodzi o życie wieczne. Możemy jedynie dodać, że Jednorodzony w odróżnieniu od J 3, 16 jest ukazany wyraźniej jako pośrednik w dziele, którego inicjatorem jest Ojciec³⁷. Bóg, będąc Miłością, wyraża siebie w sposób dynamiczny³⁸. Dzięki pośrednictwu Syna zaś miłość Boża dociera do świata ludzi³⁹. *Movoyeνης* zawiera zatem w tym tekście ideę pośrednictwa, którego owocem jest propozycja życia wiecznego dla wszystkich ludzi. Tego typu misja może wynikać jedynie z niepowtarzalnej bliskości Ojca z Synem.

Okazuje się, że Jan w wymienionych miejscach, które poddaliśmy analizie, wyraźnie daje do zrozumienia, że *movoyeνης* jest jego kluczowym terminem, objawiającym misterium jedności Ojca z jednorodzonym Synem.

35 X. Léon-Dufour, *Lettura dell' Evangelo secondo Giovanni*, dz. cyt., s. 414–415.

36 Por. X. Léon-Dufour, *Słownik teologii biblijnej*, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1990, s. 864.

37 Por. J. Painter, 1,2, and 3 John, dz. cyt., s. 266.

38 Por. S. S. Smalley, 1,2,3 John, Dallas 1984 (Word Biblical Commentary, 51), s. 239–240.

39 Por. E. Stauffer, ἀγάπη, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 1, eds. G. Kittel, G. Friedrich, G. W. Bromiley, s. 52–53; por. także: *Teologia Nowego Testamentu*, t. 2, *Dzieło Janowe*, red. M. Rosik, Wrocław 2008 (Bibliotheca Biblica), s. 69.

Abstrakt

Osobliwość terminu μονογενής w teologii św. Jana

Dokonana refleksja teologiczna na temat μονογενής ukazała nam wprawdzie typowo świeckie znaczenie słowa „jednorodzony”, które odnosiło się między innymi do jedynego dziecka rodziców. W Biblii μονογενής częściowo zachowuje tę podstawową semantykę i jednocześnie uzupełnia ją, akcentując czyjąś wyjątkowość, bycie najdroższym, jedynym w swoim rodzaju. W ten sposób tytuł „jednorodzony” uzyskał wydzwięk emocjonalny. Wśród wszystkich autorów biblijnych Jan nadał szczególne znaczenie temu terminowi. Możemy stwierdzić, że w teologii czwartego ewangelisty μονογενής osiągnął swoje semantyczne apogeum, ponieważ wyraża misterium jedności między Bogiem a Jego jednorodzonym Synem. Okazuje się, że wcielony Syn jest Objawicielem, chwałą Ojca i jednocześnie wypowiedzią, narracją ze strony Ojca. W jednorodzonym Synu konkretyzuje się cała życzliwość, miłość Ojca względem ludzi. Jednorodzony jako dar Ojca dla całej *humanitas* dokonał zbawienia w wymiarze powszechnym. Stał się osią dziejów ludzkich. Od więzi z Nim zależy już teraz eschatologiczna przyszłość każdego człowieka. Ojciec uczynił Go bowiem pośrednikiem w dziele odkupienia. Dochodzimy zatem do konkluzji, że termin μονογενής, opisujący więź Ojca z Synem, odgrywa fundamentalną rolę w teologii Jana. Opisuje bowiem w syntetyczny sposób całą misję Syna. W odróżnieniu od synoptyków i Pawła wyraźniej podkreśla wyjątkowe, niepowtarzalne synostwo Boże Jezusa Chrystusa.

Słowa kluczowe: jednorodzony, Objawiciel Ojca, świat jako cała ludzkość, zbawcza miłość Ojca

Abstract

The peculiarity of the term μονογενής in St John's theology

The theological reflection made on μονογενής first showed us the typically secular meaning of the word “only-begotten,” which referred, among other things, to the only child of parents. In the Bible, μονογενής partially preserves this basic semantics and at the same time supplements it by emphasizing someone's uniqueness, being the dearest, one of a kind. In this way, the title “only-begotten” has acquired emotional overtones. Among all the biblical authors, John gave special meaning to this term. We can conclude that in the theology of the fourth evangelist μονογενής has reached its semantic apogee because it expresses the mystery of unity between God and His only-begotten Son. It turns out that the incarnate Son is the Revelator, the glory of the Father and at the same time a statement, a narrative on the part of the Father. In the only-begotten Son all the kindness, love of the Father towards people is concretized. The only-begotten,

being the Father's gift to all humanity, accomplished salvation on a universal level. He became the axis of human history. Now the eschatological future of every human being depends on the relationship with Him. For the Father has made Him the mediator in the work of redemption. Thus we come to the conclusion that the term *μονογενής* describing the bond between the Father and the Son, plays a fundamental role in John's theology. For it describes in a synthetic way the entire mission of the Son. In contrast to the Synoptics and Paul, it more clearly emphasizes the unique, unrepeatable divine sonship of Jesus Christ.

Keywords: the only-begotten, the Revelator of the Father, the world as all humanity, the saving love of the Father

Bibliografia

- Barker G. W. 1, 2, 3 *John*, [w:] *Expositor's Bible Commentary*, t. 12: *Hebrews through Revelation*, eds. F. E. Gaebelin, Grand Rapids 1981.
- Bednarz M., *Pisma św. Jana*, Tarnów 2004.
- Bible Works for Windows v. 6.0 (Oprogramowanie z aparatem krytycznym, konkordancjami, synopsami).
- Brown R. E., *Que sait-on du Nouveau Testament?*, Paris 2003.
- Büchsel F., *μονογενής*, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 4, red. G. Kittel, G. Friedrich, G. W. Bromiley, Grand Rapids 1967, s. 737–741.
- Elementy składniowe biblijnego języka greckiego*, red. H. Witczyk, oprac. A. Paciorek, Kielce 2001 (Studia Biblica, 2).
- Ewangelia Świętego Jana*, [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. A. Tronina, A. Paciorek, Lublin 2000.
- Fitzmyer J. A., *μονογενής*, [w:] *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, t. 2, hrsg. von H. Balz, G. Schneider, Stuttgart–Berlin–Köln, s. 1081–1083.
- Grasso S., *Il Vangelo di Giovanni. Commento esegetico e teologico*, Roma 2008.
- Greek-English Lexicon*, The seventh edition of *Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford 2000.
- Klauck H. J., *Der Erste Johannesbrief*, Zürich 1991 (Evangelisch-Katholischer Kommentar zum Neuen Testament, 23.1).
- Léon-Dufour X., *Lettura dell' Evangelo secondo Giovanni*, capitoli 1–4, San Paolo, Milano 1992.
- Léon-Dufour X., *Słownik teologii biblijnej*, tłum. i oprac. K. Romaniuk, Poznań 1990.
- Marshall I. H., *The Epistles of John*, William B., Grand Rapids 1978 reprinted 1982 (The New International Commentary on The New Testament).

- Morgen M., *Le (Fils) monogènes dans les écrits johannique: Évolution des traditions et élaboration rédactionnelle*, „New Testament Studies” 53 (2007), s. 165–183.
- Painter J., 1, 2, and 3 John, Collegeville 2002 (Sacra Pagina Series, 18).
- Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 tomach. Wstęp, przekład, komentarz*, red. E. Dąbrowski, F. Gryglewicz, t. 4, Poznań–Warszawa 1975.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2005.
- Rensberger D. K., 1 John, 2 John, 3 John, Nashville 1997 (Abingdon New Testament Commentaries).
- Romaniuk K., Jankowski A., Stachowiak L., *Komentarz praktyczny do Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1975.
- Schnackenburg R., *Die Johannesbriefe*, Freiburg–Basel–Wien 2002 (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament).
- Schweizer E., υἱός, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 8, eds. G. Kittel, G. Friedrich, G. W. Bromiley, Grand Rapids 1967, s. 354–357, 363–392.
- Septuaginta*, eds. A. Rahlfs, R. Hanhart, Stuttgart 2006.
- Smalley S. S., 1, 2, 3 John, Dallas 1984 (Word Biblical Commentary, 51).
- Stauffer E., ἀγαπάω, [w:] *Theological Dictionary of the New Testament*, t. 1, eds. G. Kittel, G. Friedrich, G. W. Bromiley, Grand Rapids 1967, s. 52–53.
- Stott J. R. W., *The Letters of John: An Introduction and Commentary*, Michigan 1989 (Tyndale New Testament Commentaries, 19).
- Teologia Nowego Testamentu*, t. 2: *Dzieło Janowe*, red. M. Rosik, Wrocław 2008 (Bibliotheca Biblica).
- The Greek New Testament*, eds. K. Aland i in., Stuttgart 1983.
- Uglorz M., *Obecność Boga w chrystologicznej refleksji ewangelisty Jana*, Warszawa 1988.
- Vanni U., *Vangelo secondo Giovanni. Passi scelti*, Roma 1988.

